

שתי תופעות פונולוגיות בלשון-חכמים

שמעון שרביט

מאמרנו* יעסוק בשתי תופעות פונולוגיות: א. נשילת א מצעית. ב. חילופי י-א במעמד בין-תנועתי. הקורפוס הבסיסי שלנו הוא המשנה על פי כתב-יד קופמן (=כ"ק), אולם במקומות שונים נחרוג ממסגרת זו ונביא עדויות נוספות מכתב-יד אחרים למשנה וממקורות תלמודיים אחרים ככל שיוזמן לדיננו. דבר זה נעשה במיוחד בחלק א', שבו יידונו תיבות בודדות, משום ששם עולה החשש, שמא טעות סופר לפנינו, או שמא זוהי תופעה מאוחרת המשקפת את מסורתו של הסופר או המנקד של כתב-יד מסויים בימי-הביניים, ואין הצורה הנידונה מעידה על מציאות לשונית אותנטית מתקופת התנאים. הכתיב אינו מייצג, כידוע, אלא מעט מן התמורות שחלו במישור הפונטי, ועל כן הכל תלוי בטיב עבודתם של הסופרים. דבר זה אמור הן לגבי מספר התבניות, שבהן חלה התופעה, והן לגבי מספר התמניות שנמצאו בקורפוס הנידון.¹

אני מודה לעורך, פרופ' אהרן דותן, שהציע לי הצעות מועילות, וכן שלוחה תודתי למר חיים כהן, שהעיר לי כמה הערות חשובות.

קיצורים:

כ"ל - כ"י לו למשנה - מתנייתא דתלמודא דבני מערבא (קמברידג' Add.470.1), קמברידג' 1883.

כ"פ - כ"י פרמה למשנה, דה-רוסי 138, מהדורת צילום, ירושלים תש"ל.

כ"ב - כ"י פרמה ב' לסדר טהרות, דה-רוסי 497, מהדורת צילום, ירושלים תשל"א.

כ"ק - כ"י קופמן למשנה, A50, מהדורת צילום, האג 1929 (ירושלים תשכ"ח).

כ"ר - כ"י רומי לספרא, אסמני 66, מהדורת צילום של א"א פינקלשטיין, ניו-יורק תשי"ז.

קט"ג - קטע(י) גניזה.

הנמן - ג' הנמל, תורת הצורות של לשון המשנה על פי מסורת כ"י פרמה (די רוסי 138), תל-אביב תש"ם.

ייבין - י' ייבין, מסורת הלשון העברית המשתקפת בניקוד הבבלי. ירושלים תשל"ג.

קוטשר - י' קוטשר, הלשון והרקע הלשוני של מגילת ישעיהו השלמה ממגילות ים המלח, ירושלים תשי"ט.

1. וראה עוד מה שכתבנו בפתחת מאמרנו 'האפולוגיה בלשון חכמים', מחקרי לשון מוגשים לזאב בן-חיים, ירושלים תשמ"ד, עמ' 557.

א. נשילת אלף מצעית

מעמדו של העיצור אל"ף בין שווא נע לתנועה נחלש כבר בתקופת המקרא. אותותיה של היחלשות זו ניכרים במסורת הקריאה (=הניקוד) של הטקסט המקראי ולפעמים אף בכתיב גופו (ללא אל"ף), כגון: שָׁלַח (שמ"א א, יז = שָׁאֲלַח); תָּמִים (בר' כה, כד = תְּאֹמִים); מָאוֹם (איוב לא, ז = מָאוֹם); וַתִּזְרְנִי (שמ"ב כב, יח = ותִּזְרְנִי); מִלְפָּנָיו (איוב לה, יא = מִאֲלָפָנוּ).² וכן במגילות מדבר יהודה: שְׂרִיתוּ (יש' מד, יז = שְׁאָרִיתוּ); זָב (יש' סה, כה = זָאָב); נוֹם / נוֹאֹם / נָאוֹם (מצוי הרבה = נָאֹם); מוֹדָה / מָאוֹדָה (מצוי הרבה = מָאָד); מִשְׁרִיךְ (יש' ג, יב = מִאֲשְׁרִיךְ).³

נראה אפוא, שברצף הפונטי: שווא נע – אל"ף – תנועה נתאפסה האל"ף ותנועתה עברה לעיצור שלפניו. ומה המצב בלשון חכמים? נבחן תחילה את המצב בגזרת ל"א בפועל: כידוע, נתמזגה גזרת ל"א בלשון חכמים בחלקה בגזרת ל"י. הבסיס לפעולת האנאלוגיה המורפולוגית נקבע על ידי תהליכים פונטיים שונים כבר בתקופת המקרא. נזכיר מקצת מהתיבות המקראיות, שבהן נשלה א' בין שווא לתנועה: קְרָאִים (תהלים צט, ו); שִׁיפָא (קה' י, ב); מְלוּ (יחז' כה, טז); וְנִרְפָּאוּ (יחז' מז, ח). במקרא אנו מוצאים רק מעט צורות, שנהגו על דרך ל"י בדרך ההיקש, אבל בלשון חכמים המצב שונה. שיטתו של הנמק, להעמיד את תיאור גזרת ל"א על בסיס מילוני ומורפולוגי,⁴ נכונה היא. הבסיס המילוני הוא הקובע, אלו פועלי ל"א עברו במלואם לגזרת ל"י (כגון 'קרא' ו'מלא'), והבסיס המורפולוגי מאתר את צורות הנטייה של פועלי ל"א אחרים, שנודדו עם הצורות המקבילות בגזרת ל"י (כגון 'ברא' ו'נשא').

מטעמים אלה לא נכלול אפוא במאמרנו צורות פועליות מגזרת ל"א. להלן נמנה את המלים שמצאנו מחוץ לגזרת ל"א ונקדיש בירור פילולוגי ואטימולוגי לכל אחת מהן כמידת הצורך לענייננו.

1. כילו (= כאילו)

תיבה זו מצויה במשנה כחמישים פעם. כִּי"ק כותב בכמחצית מההיקריות: כילו (חסר אל"ף). לפעמים תלה סופר אחר (המנקד?) אל"ף זעירה, כגון: עיר' א, ה (2 ×); ד, א. פעם אחת נכתבה: כִּיִּילֹ (יבמות יג, ג). והניקוד: רק במקצת המקומות, שבהם נכתבה חסר, היא נוקדה כדין: כִּיִּילֹ (עיר' א, ה; ב"ק ו, ד), אך בשאר המקומות התעלם המנקד מהכתיב וניקד: כִּיִּילֹ (תרומות ד, י; סוכה א, ב; תגיגה ב, א [2 ×]; נדרים ח, ז; ב"ק ח, א [2 ×]).

2. ואף בארמית לניביה ידועה התופעה, ראה, למשל, G. Dalman, *Grammatik des Jüdisch – Palästinischen Aramäisch*, Darmstadt 1905, p. 56; T. Nöldeke, *Compendious Syriac Grammar*, London 1904, p. 117.

3. ראה קוטשר, עמ' 42, 393–394. וכן א' קימרון, דקדוק הלשון העברית של מגילות מדבר יהודה (דיסרטציה), ירושלים תשל"ו, עמ' 83, 88.

4. ראה הנמן, עמ' 422 ואילך, 431 ואילך.

אין ספק, שאילו נתכוון הסופר הראשון להגייה זו, היה מרבה לכתוב שתי יו"דין! אף כי"פ כותב בכמחצית מההיקריות: **כילו** (חסר אל"ף), אולם כאן נצמד המנקד לכתיב וניקד תמיד: **כילו** (חגיגה, ב, א $[2 \times]$, יבמות יג, ג $[2 \times]$, זבחים א, ג $[2 \times]$, כלים ה, ב). **כיל** כתב תמיד: **כאילו**.

מקורות נוספים: ספרא: בכ"י רומי, אסטמני 66 (להלן: כ"ר) מצוי הכתיב **כאילו**, ופעם אחת (בלבד?) נכתבה **כילו** ונתלתה אל"ף [רצו]. אבל בכ"י וטיקן 31 מצוי הרבה **כילו**, למשל בעמודים: 203 (טור א), 204 (א, ב), 206 (א), 211 (א), 213 (א). **ירושלמי:** הכתיב **כילו** מצוי בו אף בדפוסים, כגון עיר'ה, א (כב ע"ב) $(3 \times)$, כלאים ה, א-ג (כט ע"ד) $(6 \times)$, ויותר בשרידי ירושלמי מן הגניזה, $5 \times$ כגון עמ' 3, 228, 249, וכן בקטעי **בראשית רבה** מן הגניזה: $6 \times$ עמ' 104, 143 $(2 \times)$, וכן בכ"י וטיקן 30 $(7 \times)$.⁷ תחילה סבורים היו החוקרים, שהכתיב **כילו** מצוי בירושלמי בלבד. וזאת, כנראה, על סמך מה שהביא הערוך בערך 'כילו' (דוגמות רבות מהירושלמי בלבד). כך קבעו סגל,⁸ בן-יהודה⁹ וקוטשר,¹⁰ אבל אפשטיין¹¹ כבר מצטט הרבה מכ"ק ומכ"פ. אין ספק, שכתבים אלה (והניקוד) משקפים מציאות פונטית.

2. שני (= שאני)

כארבעים פעם מזדמנת במשנה המלה **אני** שבראשה שי"ן הזיקה. וכך היא נכתבת בכתיב-היד:

כ"ק: שאני $16 \times$, **שני** $23 \times$. פעמיים נתלתה אל"ף: דמאי ה, ג, נזיר ב, ד. פעם אחת: **שני**, המנקד התעלם מהכתיב, שנתכוין לשלילה, כנראה ($>$ שאני, ראה להלן), אך אפשר, שזהו כתיב מלא לצורה שמוטת האל"ף: שני/שני. המנקד ניקד בכל מקום: שני/שני, פרט לשתי היקריות בהלכה אחת שבהן נוקדה הצורה ללא אל"ף: שני (מדות ב, ב). ופעם אחת נכתב בטעות: כל **שאני** (שאינו?) זכיי באמירתו (שבת כג, ג). **כ"פ: שאני** $14 \times$, **שני** $12.26 \times$. בשני מקומות נתלתה אל"ף זעירה (נדרים ג, א, כתובות יג, ג). המנקד ניקד תמיד: **שני**. **כ"ל** גורס בכל מקום **שאני**, חוץ מדמאי ז, ה $(2 \times)$: **שני**. כ"פ: **שאני** (ידים ד, טו)

5. מהדורת י"ל גינצברג, ירושלים תש"ח.
6. מהדורת מ' סוקולוף, ירושלים תשמ"ג.
7. ראה מ' סוקולוף, 'העברית של בראשית רבה לפי כתב-יד ואטיקן 30', לשוננו, לג (תשכ"ט), עמ' 34.
8. מ"צ סגל, דקדוק לשון המשנה, ירושלים תרצ"ו, עמ' 170, הערה 6.
9. במילוננו, ערך 'כילו'.
10. קוטשר, עמ' 42.
11. י"נ אפשטיין, מבוא לנוסח המשנה², ירושלים תשכ"ד, עמ' 1236, הוא מוסיף, שכתב זה מצוי גם אצל הגאונים.
12. ראה הנמן, עמ' 459.

לצד: שָׁנִי (כלים ט, ג, 2×, טהרות ג, ז).¹³

מקורות נוספים:

תוספתא: הכתיב שני מצוי בכ"י וינה, כגון: יבמות יד, ט; גיטין ה, ז (שני... שני... שני... שני... שאני... בדפוס ובכ"י ערפורט: 4× שאני).

ספרא: בכ"י מצאתי קרוב לארבעים פעם שני, לרוב היא מנוקדת שְׁנִי, אך לעתים השי"ן לא נוקדה [רכז], [שיח], או שכל התיבה לא נוקדה [פג]. ומצאתי מעט שְׁאֲנִי, שְׁאֲנִי [כד], [רלט]. (2×), שְׁנִי [כד]. הכתיב 'שני' מצוי גם בכ"י וטיקן 31, כגון בעמ' 141 (א), 204 (א), 214 (א), 219 (ב, 3×). וכן נמצא את הכתיב והניקוד 'שְׁנִי' בקטעי גניזה לספרא: מקבילים לכ"י ריט', [רכ] = Heb. d. 58 (2×); [שטו], [שיח] = (6×) Heb. c. 77; [שז] = Heb. d. 54; ובניקוד ארצישראלי [פח]: T-S N.S. 252,3 = 204, 200, 199, 190, (2×) 193 עמ' כגון: עמ' 6, 108 (2×). הירושלמי מן הגניזה, כגון: עמ' 6, 108 (2×).

שני (= שאני/שאיני)

שאיני מצויה בדפוסים כשבעים פעם, ולרוב (למעלה משישים פעם) היא מזדמנת בנוסחת הפתיחה של הנדר: 'קונם שאיני...' במסכת נדרים. כתב־היד גורסים כמעט תמיד: שאני/שני. והרי הפרטים:

כ"ק - שאני 4× (ח, ו; יא, ד בשתייהן נתלתה יו"ד; ה, ג; יא, ו בגליון). שני 54× (פעמיים נתלתה א זעירה; ז, ז). שאני 4× (ח, ה; ה, ז). שני 2× (ג, יא). המנקד התעלם מכוונת הסופר בכתיב שני (= שאני) וניקד כמעט בכל מקום: שְׁנִי. פעמיים נתחברה לו "שני" ל "נכנס" ובדרך ההפולוגיה (ושמא היא פרי הפולוגיה?) כתב: שניכנס, ושתייהן תוקנו בגליון (ח, ז; ט, ב).

כ"פ - תמיד שני ורק פעם אחת שאיני (ט, ח ברישא). 16 פעמים נתלתה אל"ף (במשניות א, א-ג, ב). והניקוד תמיד: שְׁנִי.

כ"ל - תמיד שאני, אבל פעם אחת נתלתה יו"ד (ט, ז). משניות שבירושלמי: כמעט תמיד שאיני. בקטעי גניזה בכלים אנו מוצאים שאני ליד שְׁנִי, שְׁנִי (T-S, E1, 89). מקורות נוספים:

תוספתא נדרים: בכ"י וינה לרוב שני. בכ"י ערפורט ובדפוס: שאני/שאיני. כבר קבעו חוקרי הספרות התלמודית, שבלשון נדר ('קונם ש' ודומיה) 'שאיני' עיקר והוראתו: מה שאני,¹⁵ ונראה, שבלשון בני אדם לא הבחינו בין לשון שבועה ('שאיני') לבין לשון נדר ('שאיני').¹⁶ טישטוש זה מצוי הרבה משום הדמיון הפונטי (והכתיבי) שבין

13. ראה מ' בראשר, מבוא לכ"י פרמה ב', ירושלים תשל"ב, עמ' 15.

14. מהדורת אפשטיין-מלמד, ירושלים תשט"ו.

15. ראה ש' ליברמן, יוונית ויוונית בארץ־ישראל, ירושלים תשכ"ג. עמ' 87-109; אפשטיין, שם (לעיל, הע' 11), עמ' 500-504.

16. תיאור מפורט של המבנים התחביריים בלשונות השבועה והנדר מצוי בחיבורו של מ' אזר, לשונות התחייבות במקרא ובמשנה, חיפה תשמ"א, עמ' 55-72.

'שאיני'-'שאני', 'שיני'-'שני', ואין להתעלם גם מהכתיב שמצאנו בכתב־יד קדומים של ספרות חז"ל: אן (= אין), אנו (= אינו).

3. שיני (= שאיני)

המלה 'שאיני' מצויה במשנה שבע פעמים מחוץ ללשונות הנדר. **כִּי"ק וכי"פ** כותבים 5 פעמים: **שאיני**, אבל לא כן בתרומות ג, ח:

המתכוון לומר תרומה ואמר מעשר, שאיני נכנס לבית זה ואמר לזה, שאיני נהנה לזה ואמר לזה.

כִּי"ק: שיני... שני... שני: **כִּי"פ: שני... שני**. הוסף לכך את גרסת **כִּי"ק**, שהזכרונה לעיל, בנדר' ג, יא: **שיני** (2×).

מקורות נוספים: תוספתא – כ"י וינה גורס שני במקום שאיני שבדפוס (נזירות ג, יא; נדרים א, ב). **ספרא** – בכי"ר תמיד: **שְׁאִינִי**, למשל: [קו] 4×, [קז] 4×, ולא מצאתי בו **שיני/שני; שְׁאִינִי** (שצט). **הלכות גדולות**, כ"י פאריס, 9: **שִׁינִי**.¹⁷

הצורה שמוטת האל"ף היתה ידועה לראשונים. ר' נתן בר יוסף, תלמיד הרמב"ן, מעיר: 'שני וכו' ולשון שני כמו שאני בהבלעת האל"ף' (שיטת מקובצת לנדרים ב ע"א). ואף ר' יהוסף אשכנזי הגיה את נוסח הדפוסים על פי כתב־יד וכתב 'שאיני' והעיר: 'ס"א (=ספרים אחרים) שני פירוש לשון קצר הוא כמו שאני' (מלאכת שלמה לנדרים א, ד; ב, א).

כיצד נסביר את נשילתה של האל"ף בתיבות 'שאיני' ו'שאיני'? האם אף כאן היא עמדה בין שווא לתנועה? ש"ן הזיקה אינה מנוקדת בשווא לפני הכינוי 'אני' בשום מסורת מן המסורות הידועות לנו, ולפני מלת השלילה 'איני' המסורות חלוקות. נתאר אפוא את המסורות בניקוד ש"ן הזיקה:

כִּי"ק: מכיר ש"ן סגולה בלבד.

כִּי"פ: מנקדו העיקרי¹⁸ מכיר, לפי בדיקתי (הלא מדוקדקת), ארבעה כללים:

- א. בדרך כלל – סגול: **שָׁבֹאוּ, שָׁאֵמֶר, שָׁאֵם, שְׁאֵנִי**.
- ב. לפני כינויים הפותחים בה"א – שווא: **שְׁהוּא, שְׁהִיא, שְׁהֵן, כְּשִׁהוּא, כְּשִׁהִיא**.
- ג. לפני מלת השלילה 'אין' (על נטייתה) – סגול: **שָׁאִין, שְׁאִינִי, שְׁאִינוּ, שְׁאִינֶנּוּ, שְׁאִינֶה**.
- ד. אם לפני 'שאינ' (על נטיותיה) נצמדת אחת מאותיות השימוש (ו, ל, ב, כ) – שווא: **וּשְׁאִין, וּשְׁאִינוּ, וּשְׁאִינֶנּוּ, וּשְׁאִינֶה**, **כְּשְׁאִינוּ**.

כִּי"ב: בדרך כלל כמו בניקוד הבבלי.¹⁹

ניקוד בבלי:²⁰

א. בדרך כלל – פתח (=סגול טברני).

ב. לפני הכינויים הפותחים בה"א (הוא, היא, הם, הן) – שווא.

17. על פי ייבין, עמ' 227.

18. ראה הנמן, עמ' 9.

19. ראה בראשר, שם (לעיל, הע' 13).

20. ייבין, עמ' 221, 227.

ג. לפני המלית 'אם' – שווא.
 ד. לפני מלת השלילה 'אין' על כל נטיותיה – שווא.
מסורת תימן: כמו בניקוד הבבלי.²¹
 לאור התיאור הזה קשה להסביר את נשילת האל"ף בתיבות **שאינו, שאיני, ואת אי** נשילתה בכינויים: **שאנו, שאתה, שאין, שאינו, שאינה, שאינן** ובתיבות שכיחות אחרות: **שאלו, שאלול, שאפילו, שאם**.
 לדעתי, יש לשקול הסבר משותף לתיבות שלנו ולתיבות שיידונו בהמשך: **הריני** (הרי אני), **מקובלני** (מקובל אני), שגם בהן לא נמצאת מזיגה זו לפני כינויים אחרים. האם מותרים אנו להניח, שכינוי המדבר 'אני' הפך ל'–ני' כשהוא מוצמד לאחור (אנקליטי)?²² אם כן, נוכל לומר, שהניקוד 'שְׁנִי' (= שאני) נתקבל בשל מעמדה הפרוקליטי של התיבה, שגרם לה להתרחק מן הטעם ובעקבות זאת נחטפה תנועת השי"ן, ממש כפי שקרה בתיבות **שאינו, שאם, שהוא וכו',** כמפורט לעיל.

4. הריני (= הרי אני)

בדפוסי המשנה אנו מוצאים כשבעים פעמים 'הריני' לעומת כעשר פעמים 'הרי אני', אולם היחס ביניהן בכתב־היד שונה לטובת 'הרי אני'.
כ"ק: הריני $45 \times$, הרי אני $32 \times$.
כ"פ: הריני $52 \times$, הרי אני $27 \times$.
 וכבר הבחין הנמן²³ בכך, שרוב היקרויותיה של 'הריני' הן במסכת נזיר בצירוף: 'הריני נזיר'. הנה המספרים **כ"ק:** הריני נזיר $44 \times$ + הריני $1 \times$. הרי אני נזיר $9 \times$ + הרי אני $23 \times$. אגב, פעם אחת כתב הסופר: הריני אני (נזיר ב, ד, ונמחקה [ני] הראשונה). אפשר אפוא, שזהו רמז לכך, שהצירוף הנפוץ 'הריני נזיר' הוא שהצמיח את הצורה הסינטיטית 'הריני', שבה נשלחה האל"ף. אולם לאור העובדה, שהצורה הסינטיטית בשאר הגופים אינה מתועדת כלל בלשון־חכמים, וכולם נוהגים על דרך 'הרי את', 'הרי אתם' בשתי תיבות, יש להעדיף את ההסבר שהצענו לעיל, שלפיו מלכתחילה הרי + ני. וראה עוד בסעיף הבא.

5. מקובלני (= מקובל אני)

בדפוסי המשנה מזדמנת צורת הבינוני עם כינוי הנושא שמונה פעמים וכולן על דרך 'פועלני'. צורה סינטיטית זו נוצרה עם צירופו של הכינוי 'אני' בדרך האנקליטית ושימוט האל"ף. אולם צורות אלה נעדרות לחלוטין מכתב־היד של המשנה: כ"ק, כ"פ, כ"ל, כ"י פרמה ג', כ"י פאריס. באלה תמיד תופיע הצורה האנקליטית, כגון: גזור אני (ר"ה ב, ט),

21. ראה ש' מורג, 'המסורת הטברנית של לשון המקרא: הומוגניות והטרוגניות'. פרקים, ב, ירושלים תשל"ב, עמ' 118–119. ושם תלה מורג את שוואיות השי"ן בהיותה פרוקליטית.

22. ראה סיוע להנחה זו להלן, בסעיף 5.

23. הנמן, עמ' 459.

מקובל אני (יבמות טז, ז), חושש אני (שבת טז, ז).

מקורות נוספים:

מ' מורשת, שבדק בהרחבה את הפרשה הזאת בכל מקורותיה של לשון חכמים,²⁴ מצא, שבספרא, במכילתא ובספרי הצורה היא אנליטית בדרך כלל, וכן הוא בירושלמי. החריגים שהעלה מספרות התנאים, מצויים במקורות אלה: **ספרא**: בכ"ר נמצא פעם אחת: **מקובלני** [קצה]. **תוספתא**: כ"י וינה גורס בעיקר צורות סינטיטיות, כגון: **אמורני** (נגעים ב, יא), **גוזני** (שביעית ג, י), **מקובלני** (סנה' ו, ב). ואותו סופר כתב פעמיים: **יכולני** אני (יומא ג, יג; עיר' ד, יא) לעומת **יכול** אני שבכ"י ערפורט. וכן נמצא גם בכ"י וטיקן 32 **לספרי** (במדבר, מהד' הרוויץ, עמ' 103; דברים, מהד' פינקלשטיין, עמ' 155). כ"י וינה **לתוספתא** אף מזמן לנו כמה פעמים את הצורה **משביעכני** (שבועות, ב, טז; ו, 1, 4), כנגד **משביעך** אני שבדפוס ושכ"י ערפורט. יותר מכל מצויה הצורה הסינטיטית בתלמוד הבבלי, ולפיכך סבורים, שממנו עברה למשנה ולתוספתא ומעט גם למדרשי ההלכה.

מקובל להסביר צורות אלה על דרך הארמית, אבל בארמית הן מצויות גם בגופים אחרים. אף-על-פי שהצורות הסינטיטיות אינן מתועדות באבות הטקסטים של המשנה, אני נוטה להשערה, שהן נוצרו בתוך העברית ולא נולדו (רק?) כהשפעה ארמית ישירה. צורות אלה מוסברות יפה לאור התיבות שנידונו לעיל: שני (שאני), שיני (שאיני), הריני (הרי אני) – כולן בגוף המדבר דווקא ולא בגופים אחרים. וכבר שיער אחד: הגאונים, שהצורה **קלני** מראשי **קלני** מזרועי (סנה' ו, ה) 'לשון מקוצר הוא ופירושו קל אני כאשר שנינו משביעך ני וגם הוא מקוצר ופירושו משביעך אני וכן רוצה ני, שני אומר...'²⁵ עדות זו מחזקת את הנחתנו, שלצד הכינוי העצמאי 'אני' שימש בדיבור כינוי מקוצר 'ני', שנצמד בסופן של תיבות מסוימות.

6. כיצד (= כאי צד)

הצורה המקובלת במשנה בדפוסים ובכתבי-היד היא: **כיצד**. ואף בכ"ק מצאתי שני חריגים בלבד **כצד** (קיד' א, ו); **כאיצד** (עיר' ח, א). כ"פ כותבה תמיד (?) שתי תיבות: **בי צד**, והוא מפצלה אף בין שתי שורות כגון: ברכות ט, ד; שבת ד, ב. ²⁶קט"ג בניקוד בבלי מכירים לרוב את הצורות: **כַּיִצְד**, **כַּאיִצְד** (שם, שם, ה, ד), **כִּיזָה צד** (T-S. E1, 41) ביכורים ד, ב. לא נוקדה). ובכן, לכאורה, ההתפתחות חד משמעית היא: *כַּיִצְד < כַּיִצְד < כַּיִצְד. ואכן הצורה **כַּאיִצְד** מתועדת גם בספרא כ"ר [פח], ליד: **כַּיִצְד** [יח]. ומחוץ למשנה מצויים לרוב כתיבים אחרים המצביעים על התפתחות אחרת. **בספרא** כ"ר: **כַּאיִצְד** [קפה], **כַּאיִצְד** [פח], **כַּאיִצְד** [שצד].

24. ספר השנה של אוניברסיטת בראילן, כרך טז-יז (תשל"ט), עמ' 126-143.

25. ב"מ ל"ו, אוצר הגאונים, מסכת חגיגה, עמ' 31. וכבר הרחיב ח' ילון את הדיון בנוסחאותיה

ובפירושים שהוצעו לתיבה זו. ראה מבוא לניקוד המשנה, ירושלים תשכ"ד, עמ' 89-91.

26. הכתיב המופצל נמצא גם בפירוש הגאונים לסדר טהרות (מהד' י"נ אפשטיין, ברלין תרפ"ד),

כגון עמ' 2, שו' 16; עמ' 6, שו' 8.

בתוספתא: בכ"ע רוחת הצורה: **כיוה צד**, כגון: ברכות ה, ה-; ביכורים ב, א-ב. ולצידה גם: **כיצד** (ב"ק ט, ב; י, ז; שבועות ו, ג). אבל בכ"ו רוחת הצורה: **כיצד**. ולצידה נמצא גם: **כיצד** (שבועות ו, ג) **כי זה צד** (ב"ק ג, ה; ד, ז).

כל אלה מצביעים על ההתפתחות: **כאי זה צד < כיוה צד**, **כיצד**. בין כך ובין כך, אף בתיבה זו נשלה אל"ף: **כאי < כ** – וכבר דחה קאהוט את ההשערה, שתיבת 'כיצד' נגזרה מן כ+צד.²⁷

7. עדיין (= עד אין)

הכתיב המקובל במשנה בדפוסים ובכתבי־היד הוא: **אדיין/עדיין**, אבל קט"ג בניקוד בבלי מזמנים לנו צורות שונות, כגון: **עד אן** (גדרים יא, י) Ms. Malper 76 **עד אין** (ידים ד, ד) Heb. c.17.

ומחוץ למשנה: **בספרא**, כ"ר, מצוייה **אדיין** לרוב בלי ניקוד, כגון [צג, תל]. ופעם אחת בניקוד: **אֲדִיין** [תג], אבל לצידה: **עדאן** [רצד, שעב] – בלי ניקוד; **עד אִין** (שמ), **עד אין** [קכה] – בלי ניקוד.

תוספתא: כ"ע גורס: **עדיין**, וכך לרוב גם בכ"ו, אבל בו נמצא גם: **עד אין** (פסחים ג, ו; זבחים ד, ח), **עד אן** (מנחות ד, יט; ו, יט, כלים ב"מ ח, ז). **מכילתא דרשב"י:** **עדאין** (עמ' 7), **עד אין** (עמ' 16), **עדאן** (עמ' 177, 206) **עד אן** (עמ' 125, 181). **ירושלמי:** **אדיין, עדיין**.

ספרות הגאונים: **עדאין** (2×), **עדעיין, עדאן** (5×), **עדן** (4×).²⁸ קוטשר שיער, שכל התיבות באל"ף הן פרי אטימולוגיה עממית והוא הרחיב את הדבור על גזרון התיבה,²⁹ וראוי לבחון מחדש את מסורותיה של תיבה זו לאור הצומר הרב שניתוסף בעניינה.

8. מנין (= מן אין)

'מנין' הוא הצורה היחידה המצוייה בכל הספרות התלמודית. למעשה, אין לנו שום עדות בכתב לצורה המשוחזרת 'מן אין'. ההתפתחות המשוערת היא: *מן אין < מְנִין (בשימוט א) < מְנִין (בהיחספות התנועה הקצרה) – וזה הניקוד המצוי בכתבי־היד, במסורת הבבליה ובמסורת הקריאה של בני תימן ובני עדות המזרח. ורק בני אשכנז מכירים את הצורה מְנִין,

27. ראה ערוך השלם בערכו. בארט מציע רק את אפשרות א' דלעיל, משום שלא הכיר, כנראה, את הכתיבים האחרים. ראה J. Barth, *Sprachwissenschaftliche Untersuchungen zum Semitischen*, Leipzig 1907, p. 17.

28. ראה מראי מקומות במילון בן־יהודה בערכים עדן, אדין. וכן מצאתי "עדאן" בתשובות הגאונים, מהד' א"א הרכבי, א, ברלין תרמ"ז, עמ' 40, 44, 95, 118, 151, 155.

29. לשוננו, לא (תשכ"ז), עמ' 113–114.

הן במסורת הקריאה והן בניקוד ספריהם (משניות, סידורים והגדות של פסח) וכן נוקד בכל המילונים המדעיים. אבל בסידורים ובהגדות אשכנזיים קדומים נמצא רק: מִזִּין. ואפשר שר' שבתאי סופר, בן המאה הי"ז, הוא הוא שניקדה לראשונה בסידורו כדיגוש הנו"ן. ושמא היא נוקדה על דרך מִזִּין המקראית?

9. אפילו (= אף אילו)

'אפילו' היא הצורה ביחידה המצוייה בכל הספרות התלמודית. נ' ברגרין מצא זכר לצורה האנליטית 'אף אילו' בספרות הגאונים.³⁰

10. מוחר (=מאוחר)

לא מצאתי את הכתיבים מוחר, מואחר במשנה אלא במקורות תנאיים אחרים ובירושלמי. ספרי במדבר: שאין מוקדם ומואחר בתורה (3×). כ"י ואטיקן 32, בהעלותך ס-סח [58-60]. מבילתא דרשב"י: מוקדם ומוחר (עמ' 88 לפי כ"י קימברידג'. ובהמשך: ומו', ומ') ירושלמי: בכ"י לידן מצויה הרבה הצורה מואחר, כגון שביעית י, ה (לט ע"ד), פסחים ה, א (לא ע"ד).³¹ וכן בקטע גניזה אוקספורד Heb. e. 77 (רשימת מונחים קראית מהמאה השמינית): ומקדם ומוחר. אפשר אפוא שלפנינו התהליך: מאוחר < מוחר, מואחר (כנשילת האל"ף). ושמא נטבעה התיבה 'מאוחר' בדפוס חברתה 'מוקדם' (פרי גריה) והפכה 'מואחר', 'מוחר'?

11. מורע (=מאורע)

השם 'מאורע' אינו מזדמן במשנה. תוספתא: וא' מעין המורע (ברכות ג, ו) - כך בכ"י וינה ובכ"י ערפורט. ואומר מעין המורע בעבודה (ברכות ג, יא) - כך בכ"י ערפורט, אבל בכ"י וינה ובדפוס: ואומר קדושת היום; לא נאמרה אלא מתוך המורע (סוטה ו, א) - כך בכ"י וינה. בדפוס: המורא, בכ"י ערפורט: המאורע; ואין משיבין אלא במורע (סנה' ז, ז) - כך בכ"י וינה. בדפוס: במרע. בכ"י ערפורט: במאורע. ספרי דברים: על שם המורע (פיס' א, מהדורת פינקלשטיין, עמ' 7) - כך בכ"י 32, בכ"י לונדון ובכ"י אוקספורד. וכן מצאתיה באוצר הגאונים למסכת פסחים, עמ' 21 ועמ' 90.

12. בית שן, בישני (=בית שאן, בית שאני)

א. השם 'בית שאן' נמצא במשנה: ע"ז, א, ד; ד, יב - כך בדפוס ובכ"י, אך כ"פ גורס בראשו: בית שן. וכן בירושלמי: בית שן - כתובות י, יא (לג, ע"ג); בית שאן - דמאי

30. ראה לשוננו לעם, לב (שיט-שכ) (תשמ"א), עמ' 278-280.

31. ראה 'לשון חז"ל', ספר חנוך ילון, ירושלים תשכ"ג, עמ' 267-268.

ב, א (כב ע"ג - 4) ובכ"י לידן: בית שן (פעמיים הוגה). בכתובת ההלכתית בעמק בית שאן כתוב שם זה תמיד באל"ף (3x).³² במקרא - שש פעמים. בית שאן, ושלוש פעמים בית שן (ואלה בספר שמואל בלבד).

ב. התואר 'בישני' מזדמן פעם אחת במשנה: כל זית שיש לו שם בשדה... שהיה שופכני או בישני (פאה ז, א) = מבית שאן? (ראה פירוש אלבק למשנה). כ"ק: בְּשָׁנִי. כ"פ: בִּישְׁנִי.

וכן בירושלמי: תני אין מעבירין לפני התיבה לא חיפנין ולא בישני... (ברכות ב, ד ד' ע"ד). כתובות ירושלים: הבשני, הבשנית.³³

13. מימתי (= מאימתי) - [נספח: התנאים שונים]

את הצורה שמוטת האל"ף מצאתי פעמיים בקט"ג בניקוד בבלי: מימתי (שביעית ג, א (T-S, E1, 14).

תוספתא: כ"י וינה מרבה בכתב: מימתי, מימתי, כגון: ר"ה א, יו; סוכה ג, טז; ד, יא; תענית א, ב; יום טוב א, ה; כפורים ג, טז. וכן גורס קט"ג לתוספתא: מימתי (כפורים ג, טז; ג, טז; פסחים ב, כב), מימתי (פסחים ג, יח).

ירושלמי: שלוש פעמים נמצא בכ"י לידן: מימתי (תרומות ג, ד [מב ע"א]). פעם אחת נתלתה אל"ף זעירה.

קוטשר דן בהרחבה³⁴ בכתובה, בניקודה ובאטימולוגיה של התיבה 'אימתי'. לדעתו, אין ספק, שהצורה דגושת המ"ם היא המקורית. עתה, לאור העקיבות שנתגלתה בכ"י בניקוד בבלי (אימתי), יש לשקול מחדש את העניין.

לכאורה, הכתיב 'מימתי' אפשר לו שיתפרש ככתיבה המלא של הצורה 'ממתי', אולם צורה זו בסיסה מקראי ונעלמה בלשון חכמים ובמקומה אתה מוצא לעולם בכ"ק ובכ"פ: אמתי, מאמתי, עד אמתי. ואכן הדפוסים ושאר כתבי-יד גורמים תמיד את הצורה המליאה: מאימתי. עדות מעניינת מצאתי בערוך ערך 'מתי': 'ממתי קורין את שמע בערבין (ברכות א, א) - פי' ר' מצליח מ"ם הראשון אינו עיקר. והוא כמו מתי אבא ואראה... (תהלים מב, ג)... ויש ששונין מאימתי והאלף תוספת כמו א' דאזרוע זרוע ותרג' מתי - אימתי. והשונה מאמתי אינו משובח, שהוא כמו וכאמתיים על פני הארץ (במדבר יא, לא). נראה לי, שהגאון מסתייג מקריאה 'ממתי' (מעין כ"פ לברכות א, א-ב 2x). הוא הכיר, כנראה, את מסורת הקריאה 'ממתי'. ואכן קוהוט (המהדיר) מעיר, שבשני כתבי-יד מנוקדת התיבה הראשונה: ממתי. נראה אפוא ששיווי התנועות me'emmatay גרם למיזוג שתי התנועות ולשימוש האל"ף גם בכתב.^{34a}

32. ראה י' זוסמן, 'כתובת הלכתית מעמק בית שאן'. תרביץ, מג (תשל"ד), עמ' 111.

33. ראה י' קוטשר, מחקרים בעברית ובארמית, ירושלים תשל"ז, עמ' לה.

34. ראה אפשטיין, עמ' 1255.

34a. דוגמא זו שונה אמנם מן השאר בכך שהאל"ף נתונה בה בין שתי תנועות. אף על פי כן החלטתי לספח אותה משום הדמיון.

14. לקט דוגמאות

כאן אני רושם מבחר תיבות, שנקרו בדרכי, שבהן נשלה אל"ף. אמנם בכל אחת מהן מצויים התנאים הפונטיים לנשילת האל"ף, ואף-על-פי-כן, כיוון שהן מזדמנות פעם בלבד ובכתב-יד אחד בלבד, יש לחשוש, שמא אין מקצתן (דוגמות א-ג) אלא טעות סופר.

א. דברים רואים (שקלים ד, ח) – כי"ק (המנקד תיקן).

ב. אם רואין לעשות (שביעית א, ג) – כי"פ (המנקד תיקן).

ג. ובכלי לבן שואלין (תענית ד, ח) – כי"ק (המנקד תיקן).

יש מקום לשער, שהגייה מעין rūyīm (בשימוט א') היא שגרמה לסופר לטעות ולכתוב את האל"ף אחרי הוי"ו, ואין זו סתם טעות סופר, שאין לה דבר עם ההגייה. דוגמה כמות אלו – אבל חד משמעית בכתיבה – נמצאה במגילת המקדש ס, 9: רויה לו מן החוק (= ראויה).

ד. קאתו (= קאתו, שביעית ה, ח) – כי"פ. וכך נוקד בקטע גניזה שניקודו בבלי, T-S E1,

14.

ה. לשניתרסה (= לשנתארסה, סוטה ב, ו) – כי"פ (א תלויה).

ו. שיסתבו (= שיסתאבו, זבחים ח, א; ח, ב) – כי"ל.

ז. שלשירה (= שלאשירה, סוכה ג, ב) – כי"ק (המנקד תיקן).

בשתי הדוגמאות האחרונות האל"ף בתנועה חטופה.

ואזכיר רק דוגמה אחת מחוץ למשנה: מיתכל (= מתאכל) – 7 פעמים נזדמנה במכילתא

דרשב"י, עמ' 104.

15. הדים לתופעה במדרשי חז"ל

א. במס' ברכות נו ע"א נאמר: הבא על נערה מאורסה יצפה לתורה שנאמר תורה צוה

לנו משה מורשה קהלת יעקב אל תקרי מורשה אלא מאורשה.

נראה לי, ש'אל תקרי' כאן מכוון לסוף התיבה – שָה < שָה, שכן הרישא כבר נשתוותה

בהגייה, בנשילת האל"ף.

ב. בבר"ר ט, ה (תיאודור-אלבק, עמ' 70) נאמר: בתורתו שלר' מאיר מצאו כתוב והנה

טוב מאד (בראשית א, לא) – והנה טוב מות.

ובכן: mōt/mōd < mō'ōd והכתיב 'מואד' במגילת ישעיהו מאשר זאת.³⁵

סיכום התופעה

הממצאים שדלינו מספרות התנאים (גם אם אין בהם משום מיצוי) דלים הם, ודבר זה

מתמיה לאור הידוע על היקפה של התופעה במקרא ובמגילות מדבר יהודה (וכן בארמית).

אף העובדה, שכמעט שלא נמצאו דוגמות מן הפעלים (מחוץ לגזרת ל"א) ומן השמות,

אומרת דרשני. סקירת הערכים שנידונו מלמדת, שלרוב מדובר במלים דקדוקיות, המצויות

ביותר בלשון – מקצתן פשוטות ומקצתן מורכבות. מרוב שימוש נשתחקו מלים אלה עד שלעתים נשתכח מקורן, וכיוון שאין הן ניטות, לא השפיעה על המעתיקים כל זיקה פרדיגמטית ואף לא קשר שבשורש לתיבות אחרות. מותרין אנו לשער שנשילת אל"ף בין שווא לתנועה שיקפה מציאות פוניטית בלשון חז"ל ורק נטייתם של הסופרים – קדומים כמאחרים – לכתוב כתיב אטימולוגי, היא שהחזירה אל"ף זו לכתב־היד ולדפוסים.

ב. חילופי י-א במעמד בין־תנועי

חילופי י-א במעמד בין־תנועי מצויים בלשון חכמים בקטיגוריות דקדוקיות שונות ובתיבות בודדות. למעשה התיאור יהא בעיקרו מורפו־פונולוגי. מבדיקתנו עולה, שאופיים של חילופים אלו אינו פונימי ואף תפוצת שני האלופונים בכל קטיגוריה אינה מותנית, כנראה, בסביבה פונטית כלשהי. העדפת אחד מהם תלויה במסורת הסופרים ובמסגרת ענפי מסירתה של לשון חכמים.

חילקנו את החומר לשמונה סעיפים:

1. נטיית המלים המסתיימות ב־ay: בניים/בנאים.
2. נטיית שמות משורשי ל"י: חציים/חצאים.
3. משקל הפעלה משורשי ל"י: הודייה/הודאה.
4. פועלי ל"י עם כינוי מושא חבור: בניין/בנאן.
5. צורן הריבוי הנקבי המורחב: מרחציות/מרחצאות.
6. נטיית תוארי הייחוס: נכריים/נכריאים.
7. בינוני פעול מגזרת ל"י־ל"א: נשוין/נשואין.
8. לקט תיבות בודדות.

בכל סעיף נציג את הממצאים מכי"ק ומן הטיפוס המזרחי (= כתב־יד שניקודם בבלי)³⁶ וכן נדלה את המקבילות מן המקרא, ממגילות מדבר יהודה ומן הארמית (בקטגוריות הרלוונטיות). רק בסעיף 7 ובמקצת הדוגמות שבסעיף 8 מדובר באל"ף שרשית המיוצגת במעמד בין־תנועי על־ידי יו"ד. ברוב הקטיגוריות מדובר ביו"ד עיצורית (שרשית או שהיא חלק ממורפימה), שנתאפסה בין שתי תנועות או נצטמצמה לכדי הגה מעבר.³⁷ לשון אחר: יו"ד שבין שתי תנועות נשלה ובמקומה צמח הגה חציצה או הגה מעבר (glide)³⁸ למניעת

36. את הנתונים ליקטתי מספריהם של א' פורת (לשון חכמים, ירושלים תרצ"ח) ושל ייבין, והוספתי עליהם ממה שרשמתי אני מהספרא כי"ר ומקטעי גניזה למשנה.

37. ראה ג' ברגשטרסר, דקדוק הלשון העברית (תרגם מגרמנית מ' בן־אשר), ירושלים תשל"ב, עמ' 181–182.

38. ראה C. Brockelman, *Grundriss der Vergleichenden Grammatik der Semitischen Sprachen*, I, Berlin 1907, p. 57 וכבר דחה קוטשר (עמ' 405, הערה 302) את סברתם של באואר וליאנדר, שמקור המעקת בדיסמילציה של יו"ד בסמיכות לתנועה i (כשדיין < כשדאין) ומשם הועבר לתנועות אחרות (כשדייא < כשדאה).

פעירה (hiatus) ומכאן חילופי י-א. אין ספק אפוא, שלמעשה, כל קיומן של יו"ד או אל"ף במעמד הנידון אינו אלא במישור הפונולוגי ולא במישור הפונטי.

1. נטיית מילים המסתיימות ב־ay

מלים, שצורת היחיד שלהן מסתיימת ב־ay, כתובות בכי"ק לרוב ביו"ד, גם בכל הצורות הנטיות, כגון: סקין (שבת יז, ב; כלים יג, ה). רשיים (7×), למשל ברכות ב,ד. וכן ב"ב ו,ו: ראשין). אחריים (כתובות ד, ז; ח,ג) וכן תמיד: אחריות, אכסניים (חולין ח,ב); וודיות (כריתות א,ז 5×) ודיין (כריתות ו,ד. המנקד טעה וניקדה ככינוי הנסתר: ודיין); חשיים (שקלים ה,ו); בליות (יבמות ט,ג; י,א; גיטין ח,ה); בלאיות (כתובות יא,י); בליותיהן (כתובות ה, ח); אבל: בָּלְאִי (סוכה ח,ה).

במקצת המלים נמצאות צורות ביו"ד לצד צורות באל"ף: בנאים (מקוואות ט,ו); בניין (כלים כט,ג); גבאים (חגיגה ג,ו; אבות ג,טז; טהרות ז,ו); גביים (ב"ק י,א); גבאי (דמאי ג,א; קידושין ד,ה); סנאים (כלאים ח,ה); סניים (כלאים ח,ה); תנאן (כתובות ט,א, על הגרד); תנין (ב"מ ז,ז יא - 3×). ורק מלים בודדות נודמנו באל"ף בלבד: זכאים (יבמות י,א; גיטין ח,ה); רמאים (שקלים ה,ה; דמאי ג,ה).

צורת היחידה נדירה: אֶלְאִית (כלים טו, ו; טז,ז), אבל בכי"פ: אֶלְאִית וכן וודיית (ערכים א,א) לפי כי"פ (בכ"ק: וודי), ובתוספתא מצאתי: רשיית (תרומות י,ד; מע"ש ב,א) - כך בכ"י וינה, אך בכ"י ערפורט: רשאה. ודאיית (תרומות ה,ו) - כי". הטיפוס הבבלי: זכין [קעד]; זכאין [קנ]; רשאיים [קלו]; ודיים, ודייהם [שמט]; סניים [ריג]. וכנגדן: רמאין (דמאי ג,ח); קלאין [נד].³⁹

מקבילות: במקרא ובמגילות מדבר יהודה לא נמצאו מקבילות. באגרות בר-כוסבה: עניאין (X,5); אחראים (XXX,24); הגללאים (ILIII,44).³⁹ בארמית מצויה הסימט ay בשמות תואר מסוגים שונים: תוארי ייחוס (כשדי, פלישתי, שמות מספר סודרים (תלתי, רביעי) ושמות תואר כלליים (רגלי, עלי). בצורות הנטיות שלהם חלוקות המסורות: בארמית המקראית מצוי הכתיב ביו"ד, אולם ברוב המקרים הקרי באל"ף: כשדיא, קרי: פִּשְׁדָּא. לויא, קרי: לֹוֹא; רביעיא, קרי: רְבִיעָא. וכן פִּשְׁדָּאין (דנ' ה, יא) לצד: יְהוֹדָאין (דנ' ג, יב). בתרגום אונקלוס לפי קטעי גניזה בניקוד בבלי⁴⁰ מצויה, כנראה, רק הצורה באל"ף: רגלאין, כנענָא, פלישטָא, קְדָמָא. ותהליך דומה אירע אף בסורית: רוחניין < רוחנאין.⁴¹ בשטרות מואדי מורבעאת: אחראין (XX, 1.2), אחריין (XXVII, 3), רשין (XXVI,1.8) ובנקבה: רְשִׁא (XIX, 6.17).⁴²

39. ראה ייבין, עמ' 182.

39א. לפי מפתח המלים שבספר Discoveries in the Judaean Desert, II, Les Grottes de Murabbâat, Oxford 1961

40. ראה ע' דודי, דקדוק תרגום אונקלוס על פי כתבי־יד מן הגניזה (דיסרטציה), רמת־גן תשמ"א, עמ' 141-144.

41. ראה ברקלמן, שם (לעיל, הע' 38).

42. שם (לעיל, הע' 39א).

2. נטיית שמות משורשי ל"י

בכ"ק מצויים שני הכתיבים ביו"ד ובאל"ף. גדי: גדיים (ב"ק י, ט); דלי: דליין (טהרות ד, ד). (בעל קרי: קריין (מקואות ח, א; ח, ב).

גבה: מי גבאיין (מקואות א, א); מי גבאיין (מקואות ד, ד) – האם טעה המנקד במשקל התיבה?

טלה: טלים ($6 \times$ כגון: ערכין ב, ה, תמיד ג, ג); טלאים (בכורות ה, ג).

צבי: צבאים (בכורות ד, ז; כלאים ו, ו).

חצי: חציים ($7 \times$ כגון: מנחות ד, ה); חציי ($6 \times$ חולין ט, ד; אהלות ג, א; ג, ד; ח, ו; ט, ו). חצאי ($5 \times$ עדיות ג, א; ב"ב א, ו, ב"מ ג, ז).

הטיפוס הבבלי: מצאתי רק את השם 'חצי' בנטייה: חציים [קלת, קלט, קמ], חצאיים [מ], חיציים [קלת, קמ].⁴³

מקבילות: במקרא מצויים שמות שריבויים באל"ף, ואחרים שריבויים ביו"ד:

טלה – טלאים (יש' מ, יא); חלי – חלאים (שה"ש ז, ב); ככה – בכאים (שמ"ב ה, כג–כד);

עפי – עפאים (תה' קד, יב); צבי – צבים (שמ"ב ב, יח); צבאים: קרי: צבים (דה"א יב, ח);

פתי – פתים, פתיים ($4 \times$ כגון: מש' כב, ג), פְּתָאִים ($7 \times$ כגון: מש' א, ד).

במגילת ישעיהו א' נמצא שם אחד הכתוב פעמיים באל"ף בניגוד למסורה: שפאים

(ישעיהו מא, ח; מט, ט) וכן גורסת מגילת תהלים: פותאים, כנגד 'פתיים' שבמסורה (תהלים

קיט, קל). המסורת הבבליה למקרא מרבה באל"ף יותר מן הטברנית, כגון: פתאים, פוכרת

הצבאים (קרי); לפעמים הכתיב ביו"ד והקרי באל"ף: חולאים (קרי), שפאים (קרי).⁴⁴

ואשר למצב בארמית באותה סביבה פונטית, ראה מה שכתבנו בסעיף הקודם.

3. משקל הפעלה בשורשי ל"י

בכ"ק מצויות צורות ביו"ד בלבד.

הודיה – כך תמיד (בכל שימושה). הורייה, הוריית, הוריות – כך תמיד. הונייה – כך

תמיד. העלייה (זבחים יג, א; יג, ג – $3 \times$). בדפוסים: עלייה (ללא הבחנה בין שם הפעולה של

הקל לבין זה של הפעיל). הבעיות (פאה ד, ה); השקיית (מגילה ב, ה); התריא (סנה' י, ד).

ונצרך לכאן שלוש תיבות מבניינים אחרים:

השתחיה (שבועות ב, ג; תמיד ז, ג); השתחיות (שקלים ו, א – $3 \times$).

הנייה, הניית, הנייתו וכו' – עשרות פעמים וברובן הכתיב ביו"ד. כְּלִיָּה (אבות ה, ח).

הטיפוס הבבלי: העלייה [שנת, שסג], הרצייה [תכו], והשקיית [קעה], הורייה [מ] ($2 \times$),

הוריות [תסו], הוראה [מא], הויה [עז], הויות [תכב], הזאת [קפז], הנייה [תסו].

מקבילות: במקרא מצויות רק דוגמאות בודדות למשקל הפעלה (בספרים מתקופת בית

43. ראה פורת, שם (לעיל, הע' 36), עמ' 107.

44. ראה ייבין, עמ' 212–213.

שני, פרט לשם 'אזכרה' שבויקרא, אך לא משרשי ל"י, ורק תיבה אחת מהנ"ל מזדמנת: ובהשתחויות (מל"ב ה, יח). משקל הפעלה ארמי הוא המקור של הפעל/אפעל, והנה בארמית מקראית מקוימת יו"ד, כגון: להחויא, להשניא. אולם כתב־היד הבבליים מציגים פיצול: מקצתם מסכימים עם המסורת הטברנית ומקצתם גורסים קרי באל"ף: להחואה.⁴⁵ ואף תרגום אונקלוס לפי כתב־יד בבליים גורס אל"ף בבניין זה ובצורות המקור של בניינים אחרים, כגון: לאיתאה, לחואה, לאתגלאה.⁴⁶ לכאורה, היר"ד היא השורשית בכל הצורות האלה, אולם נראה, שצורות אלה בנויות על דרך המקור הארמי, והעברית משקפת את הפיצול הקיים בניבי הארמית. וכבר העיר קוטשר: 'אין בטחון שצורות הוריה הן בהכרח הקדומות. שמא יש כאן מעגל: הוריה < הוראה < הוריה (כמו בארמית מקראית: קים < קאם < קִים).'⁴⁷

4. פועלי ל"י עם כינוי מושאי חבור

במקרא הגזרות מובחנות: עשהו, עשני, עשך, עשם, עשוני וכיו"ב מגזרת ל"י. מצאן, מצֶאָה, מצאך, מצאנו וכיו"ב מגזרת ל"א. ורק בשני פעלים מצאנו עירוב: תלוס (כתיב) – תִּלְאוּם (קרי. שמ"ב כא, יב). והשווה להלן כינוי פעול: קִרְאָהוּ (בראשית מב, לח) ועוד כיו"ב.⁴⁸ לא כן בלשון חכמים. כאן נוטים פועלי ל"י על דרך השלמים: בניו/בנאו. ורק הפועל 'ראה' נוהג על דרך המקרא: ראהו (בכורות ה, ג); ראוה (כתובות א, ח). בכ"ק רוב הצורות כתובות ביו"ד ומיעוטן באל"ף:

כווין (ב"ק ח, א), בנין (גיטין ה, ה; ע"ז ג, ז); לצד: בנאו (עדיות ז, ט); אפייה (מע"ש ב, א); כפייה (פרה ז, ח); טלייה (כלים כח, ז; כד, יז ועוד); שפייה (ע"ז ג, י); פדיין (חלה ג, ד – 3×); פדייתה (חלה ג, ג – 3×); לצד: פדאוהו (גיטין ד, ד. 'דא' על גרד); דחיתו (גיטין ו, ו). דחין (מכשירין ה, א); מניין (בכורות ט, ז – 2×).

לא כן נוהג הפועל 'עשה', לעולם הוא כתוב באל"ף: עשאו (ב"ק ט, א); עשאה (סוכה א, ב; יא, ג – 2×); עשאו (יומא ג, ט; גיטין ו, ז). ויש לציין, שפועלי ל"א כתובים באל"ף: מצאן, מצאוהו; נשאו, נשאה; קראוה, קראוה. האם יוצא דופן הוא הפועל 'קפא' בצורה קפיה (תרומות ד, יא)? ושמא אין זה 'קפא' המקראי אלא 'קפה' המשנאי ('צף')?⁴⁹

הטיפוס הבבלי: בניו [פד]; תלאו [שכט]; עשאו [תנג]; דחאיו (מכשירין ח, א); דחיתוהו (מכשירין ו, ח); ופדאוהו (גיטין ד, ד); עשאוהו (ידים ד, ו). מקבילות: מחוץ לדוגמות המקראיות שנוכרו לעיל, לא נמצאו דוגמות גם במגילות מדבר יהודה. בארמית משמשות שתי הצורות זו לצד זו: חוּך – חוּאך, חוּאָה; חפיה – חפיה; רמה, אחזייה, אטעיוך. ולא

45. S. Morag, 'Biblical Aramaic in Geonic Babylonia' *Studies in Egyptology and Linguistics in Honour of H.J. Polotsky*, Jerusalem 1964, pp. 123–125

46. ראה דודי. שם (לעיל, הע' 40), עמ' 142–143.

47. קוטשר, עמ' 405.

48. וכבר ייחדו מילוני המקרא ערך לשורש קרא, (= קרה).

49. הנמך, עמ' 408, והשווה מ' מורשת, לקסיקון הפועל שנתחדש בלשון התנאים, רמת־גן תשמ"א, ערך 'קפה'.

ברור מספרי הדקדוק של הארמית, מהי תפוצת שתי הצורות בכל בניין ובניין בדיאלקטים השונים.

מה טיבן של הצורות בניו/בנאו בל"ח? לא נראית לי הסברה, שכאן נשתמרה צורה קדומה, שקיימה את הו"ד השורשית, ואכמ"ל.

5. צורן הריבוי הנקבי המורחב

בלשון חכמים מצוי הרבה הצורן הנקבי המורחב: – יות/אות. הוא מצטרף לרוב לשמות שאולים מיוונית ולטינית, אך גם לשמות עבריים. בפרקי המורפולוגיה יש מקום לבדיקת תפוצתו של צורן זה לפי משקלי השמות מכאן ולפי הברתם האחרונה מכאן. (הפתוחה היא אם סגורה, ואם פתוחה – באיזו תנועה?).

בי"ק מעדיף את הצורות ביו"ד; פרפריות (אבות ג, יט; ברכות ו,ה); טבילות (אהילות טו,א; טו,ב); בית מישיות (סוטה ט,יא); גיזריות (אהילות ח,ב); פולמיסיות (פרה ח,ט); בסיסיות (כלים כד,ו); מרחציות (ב"ב ג,א; ד,ז; ע"א א,ז) לצד מרחצאות (תעניות א,ו); כצוצריות (עיר' ז,ד) לצד: כסוסטראות (עיר' ח,ה); כנסיות (פסחים ד,ד); ציציות (מנחות ג,ז); זרעיות (סנהדרין ד,ה²); בכמה שמות אנו מוצאים – יות: פינקסיות (כלים כד,ז); פוקעיות (כלים יז,ב). ובאל"ף: מקשאות (שביעית ב,ב); ערכאות (גיטין א,ב). ונצטרף לכאן שם משורש ל"א: מקריות (= מקראות) – מצוי הרבה בירושלמי. (ראה בן-יהודה בערך 'מקרא'). הטיפוס הבבלי אף בו מועדפת הצורה ביו"ד: קרקסיאות [שעב]; סנהדריות [תי]; האומריות [רפד]; טלאיות (זבים ד,ה; ד,ח); רגליות (פאה ז,ח); גסטריות (מכשירין ב,ג); לונגטאיות (שבת כב,ה); קטליות (סוטה א,ו). ובחיריק: פקעיות [תמב], פרשיות [קפג], פולמסיות (פרה ח,ט); מרביות [כו], (שביעית ג,ה). ובאל"ף: פרפראות (ברכות ו,ד), כסוסטראות (שבת יא,ב). מקבילות: במקרא נזדמנה לנו תיבה אחת בלבד בעלת צורן מורחב: מנזיות (נחמיה יג, י; יב,מז) לצד: מנאות – (נחמיה יב,מד). במגילות מדבר יהודה לא נמצאו צורות מקבילות, אך ראוי להזכיר את הצורה שבמגילת ישעיהו: שפאותיכה (ישעיהו לו, כט = שפת'ך), שקוטשר הסבירה כמקבילה לצורה 'שפיות' שבמשנה (ובמגילת בני אור ה, יב: ספות [של כלי]).⁵⁰ על דרך צמיחתו של הצורן המורחב – יות/אות בל"ח נדון במקום אחר.

6. נטיית תוארי הייחוס

סעיף זה יעסוק בצורות הריבוי של שמות התואר המסתיימים ב"iy = -iy (היסטורי). לצורן הריבוי שתי פנים בכי"ק: – ים/ים.

- העברים (5×); פלשתים (3×); היהודים (3×); הכנענים (4×).
- המצרים (עדיות ב,י) לצד: המצריים (פסחים י,ה; אבות ה,ד).
- בבליים (יומא ו,ד); ערביים (6× כגון כלים ה,י; אהילות יח,י. פעם אחת הו"ד השנייה תלויה: מנחות ה,ט).

הצורן -ים הוא השולט במקרא ורק במעט שמות נמצא הצורן -יים, וגם אז הוא מופיע בעיקר ככתיב, והקרי מתקן אותו ל-ים, כגון: כשדיים, קרי כשדים (יחז' כג, יד; דה"ב לו, ז), לצד: כשדים (80×). יהודיים, קרי: יהודים (6× באסתר) לצד: יהודים (60×). לצד שני אלה אנו מוצאים בשני שמות גם -יאים: הערביאים (דה"ב יז, יא), לצד: הערבים (3×), הערביים, קרי: הערבים (דה"ב כו, ז); הגריאים (דה"א ה, י - 2×; יט, כ) לצד: הגרים (תה"ל פג, ז). מגילות מדבר יהודה מכירות הרבה -יים כנגד -ים שבמסורה: כשדיים, כתיים, פלשתיים, עועיים. ובמספר שמות גם -יאים: נכריאים, כשדאים, כתיאים. ונצטרף לכאן גם את השם גואים (כחמישים פעמים במגילת ישעיהו [כנגד 'גוים' שבמסורה], ועוד הרבה במגילות האחרות).⁵¹

הצורה באל"ף מוסברת כפרי דיסימילציה, כלומר יו"ד לפני i, ē הופכת אל"ף. אך יש הסבורים שאין בין -יים ל-יאים אלא הבדל שבכתיב.⁵² ובכן, הצורן -יאים, שצמח בעברית בתקופת הבית השני, נעלם מלשון חכמים למרות שכיחות הצורן המקביל בארמית. ראה לעיל, סוף סעיף 1. באיגרות בר כוסבה העבריות: הגואין (II); הגללאים (VII, 4); והשווה גם את ריבוי 'עני': עניאין (V, 5).

7. בינוני פעול מגזרת ל"י/ל"א:

בכתבי-יד של לשון חכמים כתובות הצורות מגזרת ל"י לעולם ביו"ד, כגון: פנויה, בנויה, בנויים, צלויים, עשויים, חצויים, שרויים, מנויין, ראויים. וכיוון שהחילוף בין /א/ ל-/י/ מצוי רק בפעלים מגזרת ל"א, יכולנו לטעון בפשטות, שזהו פרי אנלוגיה לגזרת ל"י. אך אנלוגיה זו סדירה היא רק בצורות היחיד, ואילו בצורות עם מוספיות (יחידה, רבים ורבות) יש התפלגות. צורות היחיד הן לעולם על דרך ל"י: נשוי/נשואי, קרוי, מצוי וכיו"ב, ואילו בצורות האחרות 'נשוא' כמעט תמיד בקיום האל"ף וכן בפעלים האחרים כמעט תמיד ביו"ד. נשואין (22×), נשואות (6×), נשואה (6×). כך גם בכי"פ חוץ מיבמות ג, ז: נשויין. אבל: קרויה (נדרים ג, יא; ו, ח) - כך גם בדפוסים ובכי"פ, אך כ"י לו לנדרים ג, יא: קרואה. ומפני מיעוט הדוגמות במשנה, נביא מבחר צורות המתועדות במקורות תנאים אחרים.

תוספתא: נשואה, נשואין, נשואות; קרויה, קרויין; מצויין (ב"ק ו, כב; הוריות ב, ב); מצויות (טהרות ו, א); סמויה (סנה' א, ב; בכורות ג, ה; ערכין ד, ב).

ספרא: נשואה [תיח], נסואה [שפ], נשואין [פט]; קרויה [יא], קרואין [סה], קרויין [תכב, תלג, תמו]; מצויה [ריט] **ספרי דברים:** מלויה (=מלאה; פיס' לח, מהד' פינקלשטיין, עמ' 76-2×). **פדר"כ** (מהד' מנדלבוים, עמ' 371): מצואים. מקבילות: במקרא מצאנו רק צורה אחת בעלת שני וריאנטים: תלואים (הושע יא, ז), תלָאִים (דברים

51. ראה תיאור מלא של החומר מהמגילות אצל קוטשר, עמ' 404-405; א' קימרון, 'לשונה של מגילת המקדש' לשוננו, מב (תשל"ח), עמ' 87-88.

52. ברגשטרסר (לעיל, הע' 37, עמ' 182) סבור, שהאל"ף אינה אלא סימן גראפי לציון תנועה ארוכה מאוד או תנועה בעלת היגוי דרפסגתי. והסכים לו קימרון לגבי המצב במגילות. ראה שם (לעיל, הע' 51) עמ' 89-90.

כת, סו), לצד: תלויים (יהושע י, כו). ושמא שימשו זה לצד זה תלה-תלא? השווה: תלום, קרי: תִּלְאָדִם (שמ"ב כא, יב).⁵³

8. לקט תיבות בודדות

- כאן יידונו מלים, שנודמנו לנו במקורות שונים, כל אחת לעצמה.
- א. **נישואין**: בכי"ק תמיד באל"ף (15×), אך בכי"פ בשני מקומות: הנישויין (כתובות יא, ב; גיטין ח, ט). בספרא: נישואין [שפ].
- ב. **קישואין**: כך בכי"ק ובכי"פ, אבל פעם אחת כתב סופר כי"ק: קישאויים (תרומות ז, ו) = qiššūyīm, והמנקד תיקן: קישאויים.
- ג. **משואה, משואן**: כך בכי"ק ובכי"פ ובטיפוס הבבלי. אבל בנפרד: משוי/משואי/משאוי (לא בצירוף משוא פנים!). וכן בספרא: מילוי [קצא], מילואן [רכא]. השווה לעיל: בינוני פעול.
- ד. **מבואות**: כך בכי"ק ובכי"פ, אבל ביחיד: מְבֹאֵי, מְבוֹי.
- ה. **קינניו**: ירוש' סוטה ד, א (יט ע"ג): קינא לה...משקה אותה על קינניו (3×). ושם ד, ד (יט ע"ד): בין קינניו לסתירה.
- ו. **גבייתו** (= גבאותו): כך בתוספתא דמאי ג, ד, לפי הדפוס וכ"י ערפורט (בכ"י וינה: גבייתו).
- ז. **רמיות** (= רמאות): כך בתוספתא יבמות ד, ד ושביעית ו, יח לפי כ"י וינה. בדפוס ובכ"י ערפורט: רמאות. וכן בפדר"כ, מהד' מנדלבוים, עמ' 361.
- ח. **נסאון** (= נסיון): כך במכילתא דרשב"י, מהד' אפשטיין-מלמד, עמ' 104.⁵⁴
- ט. **משתאו** (= משתה שלו): כך בתוספתא דמאי ג, ו-ח (4×).
- י. **גמלייל** (= גמליאל) – כך בירושלמי כגון דמאי ב, א (כך ע"ד 2×) ורגיל במיוחד בכ"י ליידן, כגון פאה ח, ד (כ ע"ד). האל"ף הפכה להגה מעבר ונכפלה,⁵⁵ מעין מה שאירע לשם דניאל – דניאל כתיב, דְּנִיָּאל קרי. אבל המסורת הבבליה למקרא גורסת בכולם: דְּנִיָּאל. וראוי להשוות לאלה את גרסת מגילת ישעיהו השלמה: ישייכה (= ישיאך, לז, י) ואת גרסת מגילת המקדש: נשיי (= נְשִׂאִי, נז, 12).
- יא. **רופאים** (= רופאים) – כך (גם הניקוד!) בכ"י לו, כלים יז, יב. במקומות אחרים: רופאים.

53. בן יהודה ייחד ערך במילונו (תלא) וכן ייחד ערך ל'חלא' ובו 'תחלואים' המקראית (כך תמיד, 5× ורק פעם אחת מְחַלִּים [דה"ב כ, ה]).

54. וראה מה שכתב ב"צ גרוס, משקלים בעלי סופיות זון, זן וכו', (דיסרטאציה), ירושלים תשל"א, עמ' 21 בהערת שוליים. לדעתו זו יצירה קלאכותית, הרוצה לקשור בדרך הדרש את 'נסה' עם 'נשא'.

55. על תופעה זו ראה ש' מורג, 'לבעיית היכפלותם של הגיי המעבר', ספר היוכל לא"ג וייל, ירושלים תשי"ג, עמ' 100-103.

שתי תופעות פונולוגיות בלשון חכמים

יב. חטיו (=חָטָא): מחטיו של עגל – ירושלמי תעניות ד,ח (סח ע"ג), וכן: חטיין של־שראל – פדר"כ, מהד' מנדלבוים, עמ' 47.
יג. כִּיִּלּו (=כאילו) – כך בכי"ק, יבמות יג, ג. ראה לעיל פרק א, סעיף 1.
יד. תיומין (= תאומין) – כך בתוספתא כריתות א, טו. ההגייה השומרנית של תיבה זו במקרא היא tiyyāmōn.⁵⁶ ובארמית: תיומין.
הדוגמאות האחרונות (יא–יד) מיוחדות בכך, שהחילוף חל במעמד שבין שווא לתנועה, שבו היינו מצפים לנשילת האל"ף.

סיכום התופעה

לשון חכמים מעדיפה בבירור יו"ד בכל הקטיגוריות שנידונו לעיל, הן על פי הטיפוס המערבי של הענף הארץ־ישראלי (כי"ק וחבריו⁵⁷) והן על פי הטיפוס המזרחי שלו (חיבורים תנאיים בניקוד בבלי). כנגד זאת מעדיף הענף הבבלי (התלמוד הבבלי ודפוסי המשנה המושפעים ממנו) את הצורות באל"ף,⁵⁸ ואף בארמית ניכרת החלוקה הזאת בין הניבים המזרחיים המעדיפים אל"ף לבין הניבים הארץ־ישראליים המעדיפים יו"ד.⁵⁹

56. ראה ז' בן־חיים, עברית וארמית נוסח שומרון, ד (מלי תורה), ירושלים תשל"ז, עמ' 300.

57. למעשה, כי"פ זהה בכללם של דברים לכי"ק ורק בפרטים ובמספר החרגים נמצאו שינויים.

58. וכבר הצביע על כך בקצרה י"ל גינצברג במאמרו החשוב על הדיאלקטים בלשון חכמים. ראה

MGWJ, 77 (1933), pp. 425–426

59. ראה קוטשר, עמ' 407.